

УДК 347.65.68

Е.А. ПИСАРЄВА, канд. юрид. наук, доц.,
Кримський юридичний інститут Одеського державного університету внутрішніх справ

ЗАПОВІТ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ВІДНОСИН МІЖ ЗАПОВІДАЧЕМ ТА СПАДКОЄМЦЯМИ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Ключові слова: заповіт, заповідач, спадкування, спадкодавець, спадкоємці, спадок, розпорядження заповідача.

З 01.01.2004 року набрав чинності Цивільний кодекс України, що був прийнятий Верховною Радою України 16.01.2003 року. На відміну від попереднього, сучасний Цивільний кодекс України регулює більшу кількість різноманітних відносин, що визначаються як цивільно-правові, в ньому містяться нові інститути цивільного права (наприклад, інститут особистих немайнових прав фізичної особи). Але і в тих правових інститутах чи окремих нормах, що притаманні цивільному праву протягом тривалого часу в силу історичного розвитку даної галузі права та суспільних відносин, відбулися значні зміни. Торкнулися вони й одного з найдавніших правових інститутів – спадкового права. Ці зміни суттєво не вплинули на саму природу норм спадкового права, але доповнили їх зміст, роз'яснили чи уточнили деякі положення, а також внесли новації в регулювання спадкових відносин

Аналізуючи норми сучасного цивільного законодавства, які регулюють відносини між спадкодавцем та спадкоємцями, слід дістати висновку, що законодавцем були внесені зміни щодо правового регулювання видів спадкування. Саме спадкуванню за заповітом сучасне цивільне законодавство надає переваги. Тому, враховуючи результати досліджень та висновки науковців і юристів-

практиків, що займалися чи займаються проблемами спадкового права – Т.Д. Чепіга, А. Сторожук, В.І. Серебровський, Є.І. Фурса [1], М.Г. Проніна [2], А.М. Немков, М.В. Гордон, М.Ю. Барщевський [3], П.С. Нікітюк, З. Ромовська [4] та інші, спробуємо надати аналіз деяким аспектам сучасного регулювання спадкових відносин, що виникають на підставі заповіту, що є метою статті. Її новизна полягає в наданих основних характеристиках заповіту як підстави виникнення спадкових відносин.

Цивільне законодавство про спадкування, як відомо, надає фізичній особі можливість за життя вирішити на власний розсуд долю належного їй майна на випадок смерті. Своєю волю особа виражає шляхом складання заповіту, після смерті заповідача спадкоємці набувають спадкових прав тільки в тому обсязі та вигляді, як це зазначено в заповіті.

Під спадкуванням за заповітом розуміють перехід прав і обов'язків померлого до осіб, зазначених ним у зробленому при житті розпорядженні на випадок смерті.

Заповіт - це особисте розпорядження фізичної особи, зроблене у встановленій законом формі, про передачу після своєї смерті належних їй майнових і немайнових прав та обов'язків іншим особам.

Фізична особа має право заповідати права та обов'язки, які належать їй на момент складання заповіту, а також і ті права та обов'язки, які можуть належати їй в майбутньому. Дійсність заповіту щодо складу майна визначається на день відкриття спадщини.

Право на здійснення заповіту є одним із проявів загальної цивільної правоздатності фізичної особи, елементом її правового статусу, її суб'єктивним правом. У праві заповідати знаходить своє відображення принцип диспозитивності суб'єктивних прав фізичних осіб, у першу чергу, правомочність розпоряджатися речами, що належать їм на праві приватної власності.

Заповідальна правоздатність формально визнається за кожною фізичною особою, однак, на відміну від інших елементів право-

здатності фізичної особи, вона фактично звужена суто особистим характером заповіту як правочину, що не можна вчинити через представника. У зв'язку з цим можна говорити, що право заповідати з'являється у фізичної особи з виникненням у неї права ухвалення рішення про здійснення заповіту чи з виникненням у нього заповідальної дієздатності, що виникає в момент повноліття. Таким чином, заповіт може скласти тільки цілком дієздатна особа, що передбачено цивільним законодавством [5, ст.1234]. Заповідач повинен усвідомлювати свої дії та ними керувати. Дієздатність визначається на момент вчинення заповіту. Якщо буде встановлено, що спадкодавець на цей момент був недієздатний, такий заповіт не має юридичних наслідків і є нікчемним. Такий факт може бути встановлений не тільки в момент вчинення заповіту, але і пізніше, навіть після смерті спадкодавця.

У юридичній літературі термін “заповіт” застосовується в двох значеннях: заповітом називається як сам документ, в якому знаходить вираз воля заповідача, так і сам акт виразу волі заповідача. В останньому значенні заповіт являє собою односторонній правочин (тобто дію фізичної особи, яка має правові наслідки) і не припускає якого-небудь зустрічного волевиявлення іншої особи [4].

Заповіту властиві наступні характерні риси. По-перше, він є актом, в якому дістала виразу воля однієї особи - потенційного спадкодавця, названого заповідачем. Тому це односторонній правочин. Про вчинений заповіт заповідач має право довести до відома зацікавлених осіб і надати їм сам заповіт. Дійсність заповіту ні в якому разі не залежить від згоди спадкоємців з його змістом чи заперечення проти нього.

По-друге, заповіт - правочин, що безпосередньо пов'язаний з особистістю заповідача. У заповіті повинна знайти точний і повний вираз особиста воля заповідача, тому заповіт має бути зроблений заповідачем особисто. Не припускається вчинення заповіту від імені заповідача його представником, нехай і

прямо уповноваженим в довіреності на здійснення такого правочину.

Як особисте право, воно не може бути обмежене за згодою з іншими особами.

Усякого роду інформація про наявність заповіту може бути представлена тільки після смерті спадкодавця його спадкоємцям, виконавцю заповіту, кредиторам спадкодавця, відказонабувачу, а також по запитах органів правосуддя у зв'язку з перебуванням в їхньому провадженні кримінальних, цивільних і господарських справ.

По-третє, заповіт є не тільки особистим, але й одноособово вчиненим актом, тому неприпустимо включення в один документ розпоряджень декількох осіб на випадок смерті, крім випадків спільного заповіту подружжя, що є новим видом заповіту за Цивільним кодексом України 2003 року.

По-четверте, заповіт - це розпорядження на випадок смерті. Правова дія його настає з моменту смерті заповідача чи з дня набуття законної сили рішення суду про оголошення його померлим. Ця ознака є найбільш характерною для заповіту. Але з цього не випливає, що будь-яке розпорядження фізичної особи щодо власного майна на випадок її смерті є заповітом. Так, наприклад, за договором страхування життя на користь третьої особи страхувальник в письмовій заяві може вказати одну чи декілька осіб, яким має бути виплачена страховою установою страхова сума. Таке розпорядження страхувальника на випадок своєї смерті не є заповітом, а є договором на користь третьої особи, що укладається страхувальником зі страховою організацією як одностороннє розпорядження на випадок смерті.

По-п'яте, заповіт за життя заповідача не створює для осіб, призначених спадкоємцями, ніяких прав і обов'язків. Тому заповіт характеризується властивістю відміни. Заповідач завжди має право змінити чи скасувати свій заповіт, якщо навіть це буде комусь невигідним.

По-шосте, посмертний характер дії заповіту визначає ще одну його властивість - та-

емність вчинення цього правочину. Тільки від заповідача залежить, чи будуть ознайомлені зацікавлені особи зі змістом заповіту. До відкриття спадщини нотаріус, інші посадові і службові особи, що засвідчують заповіт, фізичні особи, що підписують заповіт, якщо заповідач через хворобу або фізичні вади не може зробити цього власноруч, а також свідки, не мають права розголошувати відомості про факт складання заповіту, його зміст, скасування чи зміну заповіту.

По-сьоме, заповіт є розпорядженням про долю прав і обов'язків спадкодавця, що можуть переходити за спадкуванням, і про права та обов'язки, що можуть виникнути на підставі заповіту.

По-восьме, чинним законодавством пред'являються особливо строгі вимоги щодо форми заповіту. Визнаючи припустимим тільки письмовий заповіт, законодавець вимагає, щоб вірогідність і правильність його вчинення була підтверджена адміністративним за своєю природою актом посвідчення його відповідними особами, що зазначені у законі.

Виходячи з вказаних характерних рис, можна сказати, що заповіт - це акт, який не породжує юридичні наслідки за життя заповідача, що містить в собі одностороннє розпорядження фізичної особи, яке вчинено у встановленій законом формі, про те, що повинно бути виконано після її смерті і, головним чином, "щодо переходу її майна на користь відомих осіб" [6].

Закон надає формі заповіту особливе значення, від її дотримання залежить дійсність заповіту.

У відповідності зі ст.1247 ЦК України, заповіт повинний бути складений письмово із вказівкою на місце і час його вчинення, власноручно підписаний заповідачем і посвідчений належним чином. Порухення встановленої форми заповіту тягне його недійсність (такий заповіт є нікчемним). Таким чином, письмова форма виключає будь-яку можливість усних заповітів, хоча б і в присутності свідків.

Не менш важливим для дійсності заповіту має місце і час його вчинення. Наприклад, заповідач склав два заповіти, отже, виникає питання про юридичну чинність кожного з них. Оскільки заповіт, складений пізніше, скасовує попередній заповіт цілком або у тій частині, в якій він йому суперечить, то вказівка на час складання заповіту має важливе значення. Кожний новий заповіт скасовує попередній.

Варто мати на увазі, що якщо новий заповіт, складений заповідачем, було визнано недійсним, то дія попереднього заповіту не відновлюється, крім випадків, коли заповідач у момент вчинення заповіту не розумів значення своїх дій та (чи) не міг керувати ними або якщо заповіт вчинено під впливом насильства [5, ст.1254].

Заповідач повинний власноруч підписати заповіт, але якщо в силу фізичних вад чи хвороби він не може це зробити, то за його дорученням і у його присутності заповіт підписується іншою особою. Нотаріус чи інша посадова, службова особа, що має право вчинювати нотаріальні дії, посвідчує заповіт з зазначенням причин, за якими заповідач не зміг підписати заповіт власноручно.

Нотаріальне посвідчення заповіту є загальним правилом, умовою дійсності заповіту. Але законодавець передбачає, що у вказаних законом випадках заповіт може бути посвідчений іншою уповноваженою на це особою. Підставами для цього може бути або відсутність нотаріуса в населеному пункті, або знаходження заповідача в місці, де звернення до нотаріуса викликає певні труднощі, є обмеженим чи зовсім неможливим.

У першому випадку заповіт посвідчується посадовою, службовою особою органу місцевого самоврядування (таке правило не розповсюджується на секретні заповіти, які в будь-яких випадках посвідчуються нотаріусом).

В другому випадку діють певні правила посвідчення заповіту посадовою, службовою особою:

- заповіт особи, що перебуває на лікуванні

у лікарні, в госпіталі, іншому стаціонарному закладі охорони здоров'я, а також особи, що проживає у будинку для осіб похилого віку та інвалідів, може бути посвідчений головним лікарем, його заступником з медичної частини чи черговим лікарем цієї лікарні, госпіталю, іншого стаціонарного закладу охорони здоров'я, а також начальником госпіталю, директором чи головним лікарем будинку для осіб похилого віку та інвалідів;

- заповіт особи, що перебуває під час плавання на морському, річковому судні, що ходить під прапором України, може бути посвідчений капітаном цього судна;

- заповіт особи, що перебуває у пошуковій чи іншій експедиції, може бути посвідчений начальником цієї експедиції;

- заповіт військовослужбовця, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, а також заповіт робітника, службовця, члена їхніх сімей і члена сім'ї військовослужбовця, може бути посвідчений командиром (начальником) цих частини, з'єднання, установи або закладу;

- заповіт особи, що відбуває покарання у виді позбавлення волі, може бути посвідчений начальником місця позбавлення волі;

- заповіт особи, що тримається під вартою, може бути посвідчений начальником слідчого ізолятора.

Заповіти осіб, посвідчені вказаними особами, дорівнюють до нотаріально посвідчених, тому такі посадові, службові особи можуть посвідчувати всі види заповітів. Законодавство вказує лише на одну обставину, яка є обов'язковою в наведених випадках – заповіти посвідчуються такими особами тільки в присутності свідків.

Наявність свідків під час посвідчення заповіту – новела сучасного цивільного законодавства. Це є одним із способів запобігання вчинення заповіту під впливом насильства чи загрози, уникнення впливу на волю заповідача з боку спадкоємців чи осіб, що посвідчують заповіти, полегшення доказування

дійсності заповіту тощо.

За загальним правилом, на бажання заповідача його заповіт може бути посвідчений при свідках. Але законодавством встановлені випадки, коли така процедура є обов'язковою. Наявність свідків вимагається у випадках посвідчення заповіту посадовою, службовою особою, які були зазначені вище, а також в разі, коли заповіт записується зі слів заповідача нотаріусом, а сам спадкодавець не може прочитати заповіт вголос через фізичні вади. В обох випадках свідків повинно бути не менш двох.

Свідками можуть бути тільки особи з повною цивільною дієздатністю. Цивільним кодексом України встановлюється вичерпний перелік осіб, що не можуть бути свідками:

- нотаріус або інша посадова, службова особа, що засвідчує заповіт;

- спадкоємці за заповітом;

- члени сім'ї та близькі родичі спадкоємців за заповітом;

- особи, які не можуть прочитати чи підписати заповіт.

Останнє правило встановлено тому, що свідки повинні вголос зачитати заповіт та поставити на ньому свої підписи. В заповіт заносяться відомості про особу свідків.

Ще однією новелою цивільного законодавства є поділ заповітів по видах: секретний заповіт, заповіт з умовою, заповіт подружжя.

Секретним є заповіт, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом. Він надається нотаріусу в заклясному конверті, на якому має бути особистий підпис заповідача. Нотаріус ставить свій посвідчувальний напис на конверті, скріплює його печаткою і в присутності заповідача поміщає конверт із секретним заповітом в інший конверт, який опечатує. Секретний заповіт дає можливість спадкодавцю виключити небезпеку того, що про його волю дізнаються треті особи або нотаріус. Законом передбачена і окрема процедура оголошення нотаріусом секретного заповіту [5, ст.1250].

Оскільки заповіт є особистим розпоря-

дженням фізичної особи, заповідач має право, відповідно до закону (ст.1242 ЦК України), скласти заповіт з умовою. Це означає, що заповідач може обумовити виникнення права на спадкування у особи, призначеної у заповіті, наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою. Такою умовою може бути: наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, припинення антигромадського способу життя тощо. Головним є те, що вона повинна існувати на час відкриття спадщини. Слід зазначити, що умова, визначена в заповіті, є нікчемною, якщо вона суперечить закону або моральним засадам суспільства.

Особа, призначена в заповіті спадкоємцем, не має права вимагати визнання умови недійсною на тій підставі, що вона не знала про неї, або якщо настання умови від неї не залежало.

Ще одним видом заповіту є заповіт подружжя. Відповідно до закону, подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності.

У випадку смерті одного з подружжя, що склали такий заповіт, його частка у праві спільної сумісної власності переходить до другого з подружжя, який пережив його. Слід зазначити, що даний перехід майна відбувається внаслідок закону (це впливає з норм ст.1243 ЦК України), а не внаслідок бажання, висловленого в заповіті. І тільки у випадку смерті другого з подружжя спадщина перейде до осіб, визначених подружжям у заповіті, і тільки тоді буде реалізована воля передати за заповітом спадщину конкретній особі (особам).

Однак норми статті 1243 ЦК України можуть не знайти широкого застосування, тому що в реальному житті викликають набагато труднощів за наступних підстав. По-перше, після смерті одного з подружжя, складений ними спільний заповіт обмежить цивільну правоздатність того з подружжя, хто залишився в живих. З правової точки зору, пра-

вочин, що обмежує правоздатність є нікчемним.

По-друге, у випадку смерті одного з подружжя, той, хто пережив, стає власником усього майна, що було спільною сумісною власністю, але він не може розпоряджатися таким майном (наприклад, продати, подарувати, обміняти тощо), оскільки встановлено, що "...нотаріус накладає заборону на відчуження майна, зазначеного у заповіті подружжя" [5, ст.1243]. Цього б не відбулося, якби кожний з подружжя в окремому заповіті заповідав би другому свою частку в праві спільної сумісної власності, а на випадок його смерті до відкриття спадщини призначив би спадкоємцем того, кому вони хотіли надати спадщину, тобто застосував би норми про підпризначення спадкоємця.

По-третє, один із подружжя не має права ні скасувати, ні змінити спільний заповіт, оскільки в ч.3 ст.1243 ЦК України зазначено, що тільки за життя дружини та чоловіка кожний з них має право відмовитися від спільного заповіту, що підлягає нотаріальному посвідченню. З цього також випливає, що і після смерті одного з подружжя другий право на зміну, скасування заповіту не набуває, а на відмову – втрачає [3].

Таким чином, слід відзначити, що заповіт представляє власну волю спадкодавця, яку він виражає ще за часів свого життя. Така воля має бути викладена в письмовій формі у визначеному порядку і посвідчена нотаріусом або особами, яких закон наділяє відповідним правом посвідчення.

Розглянувши деякі питання, які стосуються загальних положень про заповіт, слід зазначити, що заповіт - це особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. За своєю сутністю заповіт є одностороннім правочином - дією однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами [5, ст.202]. Частіше заповіт складається однією особою. Але сучасний ЦК України не забороняє вчинення спільного заповіту – заповіту подружжя. Як і будь-який інший правочин, заповіт має на меті

виникнення певних юридичних наслідків: передачу прав та обов'язків спадкодавця-заповідача іншій особі - спадкоємцю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фурса Е. Проблемы наследования по-украински // Юридическая практика. –2002. –№ 46. –С.10-11.
2. Пронина М.Г. Право наследования. – Минск: Беларусь, 1988. –95 с.
3. Барщевский М.Ю. Если открылось наследство. –М.: Юрид. лит., 1989. –С.111-112.
4. Ромовська З. Реформа спадкового права // Українське слово. –1997. –№ 1. –С.105.
5. Цивільний кодекс України. -К., 2004. - 416 с.
6. Курдельчук Д.М., Лавицкий С.А. Заграничное наследство // Юридическая практика. –1999. –№ 17. –С.18-20.

Писарева Е.А. Заповіт як підстава виникнення відносин між заповідачем та спадкоємцями: деякі аспекти правового регулювання // Форум права. -2008. -№ 2. –С.399-404 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08peaapr.pdf>

Наводяться основні характеристики заповіту як підстави виникнення спадкових відносин, визначаються різні види заповітів, що встановлені нормами цивільного законодавства, приділяється увага оформленню заповіту як документу.

Писарева Э.А. Завещание как основание возникновения отношений между завещателем и наследниками: некоторые аспекты правового регулирования

Приводятся основные характеристики завещания как основания возникновения наследственных отношений, рассматриваются различные виды завещаний, установленные нормами гражданского законодательства, уделяется внимание оформлению завещания как документа.

Pisareva E.A. Will as the ground for the rise of relations between legator and heritors: some aspects of legal control

The main descriptions of the will as the ground for the rise of hereditary relations are given in the article. Different kinds of wills set up by the norms of civil legislation are also regarded here. Besides the article pays attention to legalization of will as the document.